

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-12\(19\)-276-285](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-12(19)-276-285)

Анастасія Волошина

*викладач кафедри музикознавства та вокально-хорового мистецтва.
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.
м. Умань, Україна,
<https://orcid.org/0000-0003-2480-3177>*

ОСОБЛИВОСТІ ВОКАЛЬНОЇ ІМПРОВІЗАЦІЇ В СУЧАСНИХ ВОКАЛЬНИХ ТВОРАХ

Анотація. Мета роботи – систематизація й узагальнення відомостей про особливості вокальної імпровізації у сучасних вокальних творах. **Методологія дослідження** полягає у застосуванні ряду підходів: аналітичного для осмислення літератури за темою статті; міждисциплінарного – всебічно вивчаючи фактологічний матеріал та при отриманні нових знань; системного з використання цілого спектру методів (біографічного, семіотичного, культурологічного, герменевтичного, історичного, теоретичного узагальнення) – комплексно осягаючи заявлену мету дослідження. **Наукова новизна:** уперше системно вивчається взаємна пов'язаність виконавських і педагогічних особливостей формування таланту імпровізації у вокальному мистецтві. **Висновки.** У публікації доводиться твердження: вокальна імпровізація є вільним енергетичним виходом накопичених знань, досвіду, умінь та навичок. З огляду на те, що вказана дія супроводжується емоційним підйомом, основним принципом формування креативного потенціалу являється трансформація когнітивного змісту в емоційний. Саме емоційні реакції й стани вокального виконавця являється базовою формою розуміння вокальним виконавцем власної індивідуальної сутності. Емоційна реакція являється безпомилковим індикатором, що вказує на справжнє ставлення особи до подій, які відбуваються. Вокальна імпровізація передбачає залучення учнів-вокалістів до комбінацій співу і вправ на віщання. Уміння вокально імпровізувати має забезпечити стабільність самопочуття у виконавській діяльності, а також у ході концертного виступу. Завданнями вокальної імпровізації є гнучке реагування на несподівані ситуації, швидке розв'язання проблеми під час вокального виконання, збереження емоційного й креативного настрою у ході виступу. Імпровізація передбачає наявність розвиненої уяви, що має дозволити формувати фантастичні сюжети й відображати події минулого досвіду.

Ключові слова: вокал, вокальне виконання, імпровізація, мистецтво, музика, творчість, педагогіка, джаз

Anastasiia Voloshyna

*Lecturer at the Department of Musicology and Vocal and Choral Arts.
Uman State Pedagogical University named after Pavel Tychnya.
Uman, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0003-2480-3177>*

FEATURES OF VOCAL IMPROVISATION IN MODERN VOCAL WORKS

Abstract. The purpose of the work is to systematize and generalize information about the peculiarities of vocal improvisation in modern vocal works. **The research methodology** consists in the application of a number of approaches: analytical for understanding the literature on the topic of the article; interdisciplinary - comprehensively studying factual material and acquiring new knowledge; systematic with the use of a whole range of methods (biographical, semiotic, cultural, hermeneutic, historical, theoretical generalization) - comprehensively comprehending the stated purpose of the research. **Scientific novelty:** for the first time, the interrelationship of performing and pedagogical features of the formation of the talent of improvisation in vocal art is systematically studied. **Conclusions.** The publication proves the statement: vocal improvisation is a free energy output of accumulated knowledge, experience, abilities and skills. Given that the indicated action is accompanied by emotional uplift, the main principle of creative potential formation is the transformation of cognitive content into emotional content. It is the emotional reactions and states of the vocal performer that is the basic form of the vocal performer's understanding of his own individual essence. An emotional reaction is an unmistakable indicator that indicates a person's true attitude to the events that are taking place. Vocal improvisation involves the involvement of student vocalists in combinations of singing and broadcasting exercises. The ability to vocally improvise should ensure the stability of well-being in performing activities, as well as during a concert performance. The tasks of vocal improvisation are to respond flexibly to unexpected situations, quickly solve problems during vocal performance, and maintain an emotional and creative mood during the performance. Improvisation presupposes the presence of a developed imagination, which should allow forming fantastic plots and reflecting the events of past experience.

Keywords: vocals, vocal performance, improvisation, art, music, creativity, pedagogy, jazz

Постановка проблеми. Актуальність вибору теми вказаного дослідження обґрунтована рядом сучасних тенденцій у розвитку музичної, у т.ч. вокальної освіти в Україні. На сьогодні до класичного стилю виконавства

починають додаватися інноваційні елементи співу, змінюється й індивідуальний образ виконавця.

Сучасна креативна особистість спроможна до самостійних дій у ході креативної трансформації наявних вмінь і знань. Розвиток творчої особистості становить особливий інтерес для педагогів. Креативна діяльність представляє собою одну з головних сторін життєдіяльності особистості, оскільки творчість забезпечує не лише власне самовираження, але й загальний розвиток індивідуума. В особливій мірі вказане стосується сфери мистецтва вокалу.

Виховання вокального виконавця формує духовні потреби, морально виховує і розширює кругозір, а також сприяє створенню креативного мислення. Вокальне виконання вимагає від виконавця емоційного відгуку, залучає до процесу формування власних вокальних і музичних образів, формуючи базис уяви.

Базовим шляхом розвитку креативних здібностей вокальних виконавців можна вважати імпровізацію, яка має проходити через урок, а також загалом усю музичну діяльність у вільному інтонуванні, виконанні на інструменті, а також у ході драматизації.

Взаємопов'язаність даної дослідницької проблеми із важливими питаннями інших наук. Становлення й еволюція імпровізації у розвитку професійних вокальних шкіл пов'язані із низкою наукових дисциплін, зокрема історією вокального виконавства, теорією мистецтва співу, культурологією тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематиці розвитку вокального мистецтва й вокальної педагогіки присвячені дослідження таких авторів як Б.Гнидь [2], Л.Красовська [3], Н.Овчаренко [4], О.Оганезова-Григоренко [5], О.Стахевич [6], І.Швець [7], Р.Шмагало [8], С.Ябковська [9]. Разом із тим, відносно лакуною у даних дослідженнях є саме імпровізація у ході вокального виконання. Означеному питанню присвячені поодинокі розвідки, зокрема О.Баско «Техніка джазової вокальної імпровізації в процесі підготовки естрадних співаків» (2020 р.) [1]. Закордоном вокальній імпровізації присвячені праці П.Роденбурга [10] й Б.Столоффа [11] тощо.

Метою даної статті є систематизація й узагальнення відомостей про особливості вокальної імпровізації у сучасних вокальних творах.

Об'єктом дослідження даної статті є роль імпровізації у ході становлення професійних вокальних шкіл.

Методологія дослідження полягає у застосуванні ряду підходів: аналітичного для осмислення літератури за темою статті; міждисциплінарного – всебічно вивчаючи фактологічний матеріал та при отриманні нових знань; системного з використання цілого спектру методів (біографічного, семіотичного, культурологічного, герменевтичного, історичного, теоретичного узагальнення) – комплексно осягаючи заявлену мету дослідження.

Виклад основного матеріалу. Сутність вокально-імпровізаційної майстерності полягає у вільному володінні багатьма видами вокально-виконавської діяльності (імітація голосом інструментів симфонічного оркестру, виконання вокального твору в різних жанрах, підбір іншого голосу, створення авторських пісень тощо) завдяки досить розвиненим знанням, навичкам, умінням, а також у спроможності діяти успішно у непередбачених ситуаціях.

Імпровізація як різновид діяльності у культурі й мистецтві поєднує у собі виконавську й творчу діяльність. Б.Юфіс вказує, що «зазвичай імпровізація протиставляється твору музики, але насправді вони мають загальну природу і являють собою процеси усвідомлення і конкретного інтонаційного втілення в музичному тексті композиційної моделі» [1, с. 18].

Імпровізація являється початковим і достатньо традиційним видом творчої діяльності. Вона є присутньою у житті кожної особистості, у будь-якій галузі, і тим більше мистецькій сфері. Імпровізація передбачає трансформацію вже наявного стандарту, нову зміну еталону, що вимагає фантазії й натхнення, а також спричиняє формування нового твору. Сутнісними якостями імпровізатора є здатність відтворювати існуючу раніше на новому естетичному й культурному високому рівні спроможність формувати принципово нову здатність формувати інноваційний художній продукт, знаходячи новий відповідний матеріал.

Імпровізація є процесом насамперед індивідуальним, вільним, де вирішальні елементи займають почуття пристрасті, волі, інтуїції, мрії, віри за одночасного дотримання гармонії. Раціональний бік імпровізації у кожного вокального виконавця складається своєрідним чином, відповідаючи специфіці його індивідуальності та меншою мірою – загальної логіки [1, с. 17].

Імпровізація як стимул для креативу формує уяву, відкриває ту сутність людини, де знаходяться непізнані таємниці. Імпровізацією повинна займатися особистість, якій є що сказати світу. В основі імпровізації знаходиться творче начало у людині - тобто завжди прагнення до кращого, прогресу, прекрасного й досконалого.

Імпровізатор володіє кодами, які дозволяють формувати інноваційне із відомих елементів, демонтуючи уже наявне. Імпровізатор, виходячи з позиції конструювання, відрізняє імпровізацію й підготовлену до демонстрації композицію. В імпровізації динаміка пошуку найкращого варіанта відкритий, він має місце разом із реципієнтом. Водночас вказане наближає імпровізатора до публіки, а з іншого боку – виникає певне «охолодження», з огляду на те, що динаміка пошуку не може постійно пропонувати досконалий твір.

Імпровізація складається із лексики, яка накопичена й освоєна імпровізатором. Усяка діяльність людини досить складна, а стосовно імпровізації слід наголосити на ігровій природі вказаного механізму.

В імпровізатора досить очевидними є елементи, з яких складається імпровізація, у той же час його визначає вельми високий ступінь свободи, що обумовлена спроможністю вийти за загальноприйняті рамки, усунути існуючий порядок і запропонувати власний [1].

При умовній простоті згаданого механізму, сам імпровізатор як гарний гравець, має створювати ілюзію «таємничості». Він дотримується принципу ілюзорності, оскільки при виконанні вокального твору ніхто не може помітити, як він виникав, у цьому його перевага. Головною ознакою вокальної імпровізації є співпадіння моменту формування й відтворення креативної ідеї.

У рамках вокальної творчості імпровізація являється результатом напруженої праці. В її рамках здійснюється художнє формування креативного потенціалу учнів-вокалістів. Імпровізуючи за інструментом чи створюючи нескладні вокальні твори, учні спроможні піднятися на новий щабель власного розвитку, причому вказаний ріст є «відкриттям» у собі потенційних джерел, що свідчать не лише про динамічність креативного прояву, однак і забезпечують вектори для подальшого самовдосконалення.

Як свідчить історія вокального виконавства, імпровізація являлася популярною у різний час. Вона у різні періоди були використані у вокальному фольклорі, зокрема в українській народній культурі. Записи пісень показують, що у ці час виконання пісні однакова мелодія могла трансформуватися, а підголоски цієї пісні відповідним чином імпровізувалися виконавцями [3, с. 104].

Упродовж історичного шляху імпровізація поширювалася на різні формати музики, зокрема вокально-культову. Зокрема, у середні віки імпровізація була характерна для розспівування заключного складу у слові Alleluia (це явище називалося юбіляцією). У подальшому принципи імпровізації виявлялися більшою мірою певними та регламентованими. Найбільш значного рівня імпровізація сягнула у світській музиці епохи Відродження [6].

У сучасний період імпровізація вельми характерна для виконання джазу. Джазова імпровізація у вокалі є прикладом гармонійного, вільного й емоційного вираження виконавця. Імпровізаційним різновидом джазового вокального мистецтва являється скет, що заснований на комбінації складів, ритмі й мелодії. Скет був характерним для виконавського таланту молодого Луїса Армстронга, котрий у 1924 році записував платівку й упустив аркуш із текстом пісні. Відтак для того, щоби не припиняти запис, він доспівав музичний фрагмент за допомогою віршованих рядків, які йому спали на думку [10].

Отже, Л. Армстронг розсунув рамки не лише інструментальної імпровізації, але й створив особливу форму вокальної імпровізації. Скет дотепер не тільки формує творчість джазових вокалістів, але і є її вищим щаблем. До скета у класичному джазі вокаліст розглядався як інтерпретатор теми, причому роль імпровізатора надавалася насамперед інструменталістам. З

огляду на те, що техніка скет включала наслідування партіям інструментів, вокаліст являвся повноцінним учасником у розробці теми.

Вказаним явищем новаторство Л. Армстронга не обмежувалося: він запровадив новий вокальний стандарт. Не маючи, у традиційному розумінні гарний, «правильний» голос, він разом із тим підкорив мільйони слухачів. Глухувато-гортанний голос Л. Армстронга порівнювали з гуркітливою коробкою передач автомобіля, яка повна арахісового масла. Завдяки його новаторській сміливості вокалісти у сучасному світі отримали можливість співати джаз не на підставі класичної вокальної школи із надзвичайно високими антропологічними й технічними стандартами, але у більш вільній та природній манері.

Експеримент Л. Армстронга де-факто триває дотепер і його новації втілені у творчості кожного вокаліста, який співає джаз. Що стосується інших стилів, зокрема оперного виконавця, то він, з одного боку – формує власну інтерпретацію вокальної партії, а з іншого – не володіє експериментаторською свободою джазового співака, генеральною лінією майстерності якого є не тільки й не стільки технічне вокальне оснащення, як в опері, а вміння бути новим, цікавим, формувати власну інтерпретацію. Співак, що співає джаз, повинен уміти грати, вибудовувати незвичні фрази, дивувати несподіваними трактуваннями, упровадженням нових елементів, тобто ставити новий експеримент.

Отже, джазова імпровізація, безсумнівно, вимагає особливого таланту, музичного чуття, уродженого почуття смаку. Наприклад перша леді джазу Е.Фітцджеральд імпровізувала ще на записах кінця 1930-х рр. Крім того, історія джазу характеризується значним числом інших яскравих прикладів – виконання артистів Боббі Мак Ферріна й Дж. Д. Уолтера. Джазова імпровізація свідчить про те, що вокаліст для якісної імпровізації повинен у повній мірі відчувати звучання оркестру або ансамблю із середини. Це необхідно для того, щоби нарівні із солістом-інструменталістом (труба, саксофон) забезпечити виконання імпровізаційного соло [11].

Педагогічна школа формування якісної вокальної імпровізації пов'язана з іменем німецького композитора і викладача Карла Орфа та його відомої системи музичного виховання «Шульверк». Вказана система являється запровадженням форми креативного музиціювання, в якій на практичному матеріалі учням пропонуються базові принципи забезпечення цього музиціювання.

К.Орф апелює у своїй педагогічній практиці до часів, коли музика являлася комплексом зі словом та рухом. У томах К.Орфа наявні танці, пісні, ритмо-мелодійні вправи, а також мовні декламації й інструментальні п'єси, що доповнюються один одним у певному синтезі. П'єси й вправи К.Орфа не є готовими творами, що призначені для виконання у концерті, їх скоріше можна

вважати моделями для здійснення творчого музиціювання й дослідження імпровізації. Система К.Орфа передбачає залучення вокальних виконавців різних здібностей для розкриття творчих задатків і розбудови природної музикальності [1].

Система «Шульверк» безпосередньо пов'язана з ритмікою й танцем. При цьому вокальна імпровізація спроможна спрямувати особистісні якості учня на самостійний пошук виразних засобів музики. Природним є те, що учні на початкових етапах навчання не спроможні відтворювати власні музичні думки, оскільки викладачі повинні вміти навчити дітей базовим навичкам імпровізації.

На уроці музичної імпровізації всі дії повинні проспівуватися учнями й викладачами – починаючи із вітання і продовжуючи питаннями й відповідями, поясненнями учителя. Крім того, імпровізація має супроводжувати повторення старого матеріалу і вивчення нового, а також прощання.

Вокальна імпровізація дозволяє викладачеві почути окремо кожного учня, що сприятиме виявленню його здібності й подальшій організації навчального процесу з урахуванням вказаного чинника. Роботу за напрямком вокальної імпровізації доцільно проводити без супроводження, причому учні можуть співати в зручній їм тональності, із використанням близьких їм інтонацій.

Для якісної імпровізації доцільно сформувати атмосферу доброзичливості, привітного ставлення, за якого сміх над виконавцем у випадку невдалої імпровізації є можливим але недоречним. Найбільш яскраві та вдалі імпровізації педагог спроможний повторити чи навіть вивчати із класом. Імпровізацію доцільно записати на диктофон із подальшим прослуховуванням й аналізом викладача. Участь у ході імпровізації мають брати всі учні навчальної групи.

Діапазон вправ у процесі навчання вокалу вельми широкий, який дозволяє опрацювати поняття в єдності з музикою за умов самостійної творчості. Залучення учнів-вокалістів до імпровізації як самостійної форми роботи дозволяє максимальним чином прискорювати розв'язання актуальних проблем шляхом активізації психічних реакцій. Спонтанна творчість вокаліста-імпровізатора характеризується співпадінням динаміки й результату, що спричиняє інтуїтивне й неусвідомлене розв'язання протиріччя. Імпровізація, сприяючи активізації пізнавального процесу в мистецтві, збагачує творчість за методом «проб і помилок», творчістю «раптом і навмання» [6; 29].

Імпровізація характеризується певним недоліком, що полягає у проблемності запису образу, що формується. Імпровізація не дозволяє свідомо осмислювати композицію, що у багатьох випадках спричиняє відсутність змісту й результату. Для розкриття творчого потенціалу учнів-вокалістів і застосування імпровізації як методичного засобу, слід попередньо окреслити

коло творчих завдань, вирішення яких організує й правильно направляє креативний процес.

Отже, імпровізація у ході вокальної діяльності має допомогти учням самостійно розв'язувати креативні завдання, дозволити забезпечити встановлення емоційного контакту із музикою, більш суттєво засвоїти її, сприяти емоційному самовираженню вокаліста. У ході імпровізації елементарної творчості найбільш повно розкриваються креативні можливості й елементарні здатності композитора й виконавця, які об'єднуються в єдиний процес. У ході імпровізаційної діяльності важливим є не тільки створення співу, а й безпосередній процес творчості, у рамках якого мають формуватися креативні якості особистості.

Таким чином, розглянувши тематику даної статті, ми прийшли до наступних висновків:

– Вокальна імпровізація є вільним енергетичним виходом накопичених знань, досвіду, умінь та навичок. З огляду на те, що вказана дія супроводжується емоційним підйомом, основним принципом формування креативного потенціалу являється трансформація когнітивного змісту в емоційний. Саме емоційні реакції й стани вокального виконавця являється базовою формою розуміння вокальним виконавцем власної індивідуальної сутності. Емоційна реакція являється безпомилковим індикатором, що вказує на справжнє ставлення особи до подій, які відбуваються.

– Вокальна імпровізація передбачає залучення учнів-вокалістів до комбінацій співу і вправ на віщання. Уміння вокально імпровізувати має забезпечити стабільність самопочуття у виконавській діяльності, а також у ході концертного виступу. Завданнями вокальної імпровізації є гнучке реагування на несподівані ситуації, швидке розв'язання проблеми під час вокального виконання, збереження емоційного й креативного настрою у ході виступу. Імпровізація передбачає наявність розвиненої уяви, що має дозволити формувати фантастичні сюжети й відображати події минулого досвіду.

– На початкових етапах мотивації креативної діяльності учнів, найбільш ефективним засобом впливу викладача має бути демонстрація імпровізаційного вирішення сформованої емоційної й образної ситуації у ході аргументованого пояснення, демонстрація результату діяльності із поетапним роз'ясненням учням безпосереднього ходу імпровізації.

Означена тема безсумнівно має і ряд перспективних тем для дослідження, зокрема пов'язаних із колективним характером імпровізації. Важливим є виявлення активізації креативних проявів у ході ансамблевого співу, під час якого має формуватися вокально-естетичне виховання виконавців. Вагомим дослідницьким питанням мають стати технології звільнення учнів-вокалістів від емоційної напруги, спроможності формувати

музичні образи й гнучко реагувати на непередбачені ситуації у ході ансамблевого виконання.

Література:

1. Баско О. А. Техніка джазової вокальної імпровізації в процесі підготовки естрадних співаків. Суми, 2020. 89 с.
2. Гнидь Б. П. Історія вокального мистецтва. Київ : НМАУ, 1997. 320 с.
3. Красовська Л. О. Сучасний вокал: методи навчання в різних жанрах музичного мистецтва. *Культура України*. Серія : Мистецтвознавство. 2016. Вип. 53. С. 100-106.
4. Овчаренко Н. А. Основи вокальної методики. Кривий Ріг : Видавничий дім, 2006. 116 с.
5. Оганезова-Григоренко О. В. Деякі інноваційні методології вокально-виконавського мистецтва. *Міжнародний вісник: Культурологія. Філологія. Музикознавство*. 2016. Вип. 1. С. 159-163.
6. Стахевич О. Г. З історії вокально-виконавських стилів та вокальної педагогіки. Вінниця : Нова Книга, 2013. 175 с.
7. Швець І. Б. Формування основ естрадного виконавства в контексті підготовки сучасного вчителя музичного мистецтва. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. 2014. Вип. 38. С. 487-491.
8. Шмагало Р. Т. Мистецька освіта й мистецтво в культуротворчому процесі України ХХ-ХХІ ст. Львів : ЛНАМ; Тернопіль: Мандрівець, 2013. 530 с.
9. Ябковська С. П. Формування вокальних навичок у співаків-початківців. Луцьк : Твердиня, 2009. 84 с.
10. Rodenburg P. *The Right to speak. Working with the Voice*. New York: Routledge, A Theatre Arts Books, 1992. 234 p.
11. Stoloff V. *Blue scatitudes. Vocal improvisation on the blue*. Brooklyn, New York: Gerard and Sarzin Publishing Co., 2003. 77 с.
12. Баландіна Н. М., Василенко М. Д., Слатвінська В. М., Сисоєнко С. В. Підхід до моделювання поведінкових проявів у соціальному інжинірингу в інтересах захисту інформації. *Вісник Черкаського державного технологічного університету. Серія технічні науки*. Вип. 4. 2020. С. 57-66. DOI: 10.24025/2306-4412.4.2020.222064 URL: <http://vtn.chdtu.edu.ua/article/view/222064/225697>

References:

1. Basko, O. A. (2020). *Tekhnika dzhazovoi vokalnoi improvizatsii v protsesi pidhotovky estradnykh spivakiv [The technique of jazz vocal improvisation in the process of training pop singers]*. Sumy.
2. Hnyd, B. P. (1997). *Istoriia vokalnoho mystetstva [History of vocal art]*. Kyiv : NMAU.
3. Krasovska, L. O. (2016). *Suchasnyi vokal: metody navchannia v riznykh zhanrakh muzychnoho mystetstva [Modern vocals: teaching methods in various genres of musical art]*. *Kultura Ukrainy*. Seriiia : Mystetstvoznnavstvo, 53, 100-106.
4. Ovcharenko, N. A. (2006). *Osnovy vokalnoi metodyky [Fundamentals of vocal technique]*. Kryvyy Rih : Vydavnychiy dim.
5. Ohanezova-Hryhorenko, O. V. (2016). *Deiaki innovatsiini metodolohii vokalno-vykonavskoho mystetstva [Some innovative methodologies of vocal performance art]*. *Mizhnarodnyi visnyk: Kulturolohiia. Filolohiia. Muzykoznavstvo*, 1, 159-163.

6. Stakhevych, O. H. (2013). *Z istorii vokalno-vykonavskykh styliv ta vokalnoi pedahohiky* [From the history of vocal performance styles and vocal pedagogy]. Vinnytsia : Nova Knyha.
7. Shvets, I. B. (2014). Formuvannia osnov estradnoho vykonavstva v konteksti pidhotovky suchasnoho vchytelia muzychnoho mystetstva [Forming the basics of pop performance in the context of training a modern music teacher]. *Suchasni informatsiini tekhnologii ta innovatsiini metodyky navchannia u pidhotovtsi fakhivtsiv: metodolohiia, teoriia, dosvid, problemy*, 38, 487-491.
8. Shmahalo, R. T. (2013). *Mystetska osvita y mystetstvo v kulturotvorchomu protsesi Ukrainy XX-XXI st.* [Art education and art in the cultural process of Ukraine in the 20th-21st centuries]. Lviv: LNAM; Ternopil: Mandrivets.
9. Yabkovska, S. P. (2009). Formuvannia vokalnykh navychok u spivakiv-pochatkivtsiv [Formation of vocal skills in beginner singers]. Lutsk: Tverdynia.
10. Rodenburg, P. (1992). *The Right to speak. Working with the Voice*. New York : Routledge, A Theatre Arts Books.
11. Stoloff, B. (2003). *Blue scatitudes. Vocal improvisation on the blue*. Brooklyn, New York: Gerard and Sarzin Publishing Co.
12. Balandina N. M., Vasilenko M. D., Slatvins'ka V. M., Sisoenko S. V. Pidhid do modeljuvannja povedinkovih projaviv u social'nomu inzhiniringu v interesah zahistu informacii. *Visnik Cherkas'kogo derzhavnogo tehnologichnogo universitetu. Serija tehnicni nauki. Vip. 4. 2020. S. 57-66. DOI: 10.24025/2306-4412.4.2020.222064 URL: <http://vtn.chdtu.edu.ua/article/view/222064/225697> [in Ukrainian].*